

A jog és gazdaság néhány összefüggéséről

Szmodis Jenő

Napjainkban, amikor szinte soha nem tapasztalt módon érzékeljük a politikai-jogi szféra sajátos birkózását a gazdasági szférával és annak gyakran ellenőrizhetetlenné váló folyamataival, különösen időszerű röviden áttekintenünk e két térréteg kapcsolatát a tudomány területén. A magyar belpolitikai törekvések – ideológiai szempontoktól sem mentes – nemzetközi gazdasági korlátait éppúgy a bőrünkön érezzük, mint az EU döntéshozóinak a görög válságként aposztrofált, ám annál sokkal mélyebb gyökerű jelenséggel való hadakozását.

A jogi-ideológiai szférának éppúgy sajátos törvényszerűségei vannak,¹ mint a gazdaságnak, amely utóbbi azonban maga sem mentes bizonyos dogmaként kezelt ortodoxióktól. Természetesen a gazdasági természetű „hittételek” kialakulásának/kialakításának, illetve fenntartásának is markáns érdekmeghatározottságai vannak. A jogi ideológiai szféra felől érkező veszélyeket a gazdaság szereplői tehát érthető módon kiküszöbölni igyekeznek. Ez részben gazdasági cselekvések, reálgazdasági és tőkepiaci műveletek útján valósul meg, részben azonban olyan teoretikus konstrukciók által, amelyek a profitnövelés maximalizálásának előmozdítását, és annak kifejezetten közérdekként való elfogadtatását célozzák.² A gazdasági inspirációjú jogelméletek közül számos tartozott, illetve tartozik a teoretikus konstrukcióknak ebbe a körébe. Természetesen

DR. SZMODIS JENŐ PhD, egyetemi adjunktus, ELTE Állam és Jogtudományi Kar
(szmodisj@t-online.hu).

mind a jogi, mind pedig a közgazdasági irodalomban rendre felmerül annak is a szükségessége, hogy a tőke működése jelentősebb társadalmi felelősségvállalással járjon.³ Az egyik legnehezebb elméleti és gyakorlati problémát veti fel a köz- és magánérdek kívánatos összhangjának megteremtése, különösen akkor, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az ún. közérdek sem más, mint sokak magánérdeke. Mindenesetre az érdekérvényesítés minden korban meglévő jelensége, amely szoros összefüggésben áll a gazdasági tényezőkkel, kiemelt figyelmet kap, és kell is, hogy kapjon a jog és a gazdaság kapcsolatának kutatása során.⁴

A jog és a gazdaság kapcsolatáról elsőként alighanem az amerikai jogelmélet egyik irányzata, a jog gazdasági elemzése juthat eszünkbe. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy ez az irányzat olyan jeles európai előzményeket tudhat magáénak, mint az utilitarizmus filozófiáját, Max Weber jogszociológiáját, amelyet éppen a *Gazdaság és társadalom* című keretében fejtett ki, vagy akár Somló Bódog Állami beavatkozás és individualizmus című munkáját. Ezekben is teret kap a gazdaság és a jog kapcsolódásának egyik legfontosabb kérdése, a szerződési szabadság, illetve a szabályozás problematikája.⁵ Hangsúlyozandó egyúttal, hogy a jog gazdasági aspektusból való elemzése részét és sajátos állomását képezi annak a folyamatnak, amelyben a kibontakozó szaktudományok helyet és szerepet kértek maguknak egymás, így a jog interpretációjában is. Persze mindezt megelőzte az egyes tudományterületeknél még általánosabb gondolkodási formák azon differenciálódása, amely inkább a nyugati félteke kultúrájára jellemző, mint a keletiére.

A TUDOMÁNYOK SPECIALIZÁCIÓJÁNAK SAJÁTOS NYUGATI FOLYAMATA

A görög filozófiában (különösen a szofistáknál), majd annak római utóvirágzásában, később pedig a Nyugat érett skolasztikájában és a reneszánszban határozottan különválik *hit és tudás*, majd a tudásnak további tudásterületekre való bomlása és a különféle szaktudományok kialakulása figyelhető meg. Ezalatt a jelenségvilág egysége egy pillanatra sem szűnt meg, sőt egyre inkább figyelmeztette a tudományt *modell voltára*, bevett megközelítéseinek elégtelen voltára. A 20. század elején az ebből adódó anomáliákra hívta fel a figyelmet Ortega, ostromozva egy újfajta barbárságot, a szakbarbárság jelenségét. Az egyes tudományok által le nem fedett területek kutatására azután egyfelől új vizsgálódások indultak, másrészt bizonyos szak-

tudományok kutatásai össze is értek. Ez a természettudományok területén, a biofizika, biokémia és más határtudományok kialakulásával viszonylag békésen ment végbe, a társadalomtudományok esetén azonban – noha itt is olyan úttörő tudományterületek alakultak ki, mint például a szociálpszichológia – gyakran kísérték gyanakvások az inter- és multidiszciplináris törekvéseket. Sőt a társadalomtudományok körében e törekvések elterjedtsége lényegesen csekélyebb.⁶ Hogy mindennek köze lehet ahhoz, hogy a társadalomtudományok sokkal inkább ideológiafüggők, mint a természettudományok, alighanem gyanítani lehet. Ahol ugyanis az ideológiák elevenen hatnak, s ahol így nem ritkák a hitszerű képzetek, ott sokkal könnyebben csaphatnak fel a hitviták lángjai, mint az ideológiák iránt kevésbé érzékeny területeken. Az új, alapvetően multidiszciplináris tudományterületek azután szintén kialakítják a maguk kánonját mind a kutatás tárgyát, mind pedig módszereit illetően, hogy ezután az integráció után a problémák által kikövetelt dezintegráció igencsak gyümölcsöző folyamatai ismét meginduljanak.

A jogtudomány multidiszciplinárisává válásának folyamata legalább a 18. századra tekint vissza. A *történetírás* tudománnyá válásával szükségképp megjelent a *jogtörténet* is. A pozitívizmus térhódításával a jogpozitívizmus nevet nyerte az a régi (a Nyugaton legalább a 16. század végétől létező) jogi felfogás, amely a normákra és főként magára a szövegre helyezte a hangsúlyt. Ez az irányzat továbbá módszertani eszközöket is kölcsönzött a pozitívizmustól. Az Auguste Comte által a pozitívizmus fő tudományszakának tekintett szociológia is betört a jogi gondolkodásba *jogszociológia* név alatt, és olykor vitába is bocsátkozott édestestvérével, a jogpozitívizmussal. A jogfilozófia történetében a történelemfilozófiai érzékenység is feltűnik Henry Maine-nél, amikor a társadalom fejlődését a státustól a kontraktusig tartó útként írja le. Arra utal ezzel, hogy míg az ősi társadalomban az ember helyzetét és életét születési státusa határozta meg, amelyen változtatni alig állt módjában, addig a modernebb társadalmakban a szerződések mindinkább előtérbe kerülnek, és ezek nagymértékben hozzájárulnak a társadalmi helyzet változásához. Ez egyúttal egyfajta individualizálódást is jelent, amelyben mindinkább az egyén válik a kötelek alanyává. Persze ez a folyamat távolról sem mindenütt és azonos határozottsággal játszódott le. Maine megkülönbözteti az általa haladónak nevezett társadalmakat azoktól, amelyek *fejlődése* – szerinte – *megállt*.⁷ Ez utóbbiakra példaként említi a *brahmanikus*

Indiát. A fejlődés és a fejlődésben való megtorpanás okát nem kísérli megadni. „A stagnáló és haladó társadalmak közötti különbség – írja – mindenestre egyike azoknak a nagy titkoknak, amelyeknek mélyére a kutatásnak még le kell hatolnia.”⁸

**... az irodalomtudomány
is megtermékenyítette
a jogról való elméleti
gondolkodást ...**

Mindenestre Maine olyan jogon kívüli, alapvetően kulturális szempontokat vitt a jog kutatásába, amelyek csupán évtizedekkel, évszázaddal később nyert széles körben polgárjogot a jogtudományban, elsősorban pedig a jogi antropológiában.

A lélektannak a 19. század második felétől való gyors fejlődése és a pszichológiai gondolkodás egyre szélesebb körben való térhódítása a 20. század első felében az ún. *jogi realizmusnak* adott muníciót.⁹ Éppígy, az irodalomtudomány is megtermékenyítette a jogról való elméleti gondolkodást, mind elfogadottabbá téve a szépirodalmi művek jogi vonatkozású aspektusainak vizsgálatát a jog természetét és fejlődését feltáró kutatások során. Ám az *antropológiai és néprajzi kutatások*¹⁰ sem hagyták érintetlenül a jogtudományt, és hol a jogtörténet, hol a jogszociológia közegében, hol pedig egyenesen új irányzatokat, az *antropológiai jogelméletet*, illetve a *szabadjogi iskolát* megteremtve és inspirálva bontakozott ki a jog antropológiai, illetve néprajzi megközelítésének gondolata.¹¹ A közgazdaságtan tudománnyá válása szintén maga után vont bizonyos interdiszciplináris tendenciákat. Adam Smith, David Ricardo munkái után különösen a marxista politikai gazdaságtanban kap szerepet a jog gazdasági (és politikai) alapú interpretációja, Max Weber *Gazdaság és társadalom* c. munkájában pedig a jogszociológia gazdasági-kulturális kontextusban jelenik meg. Szintén Weber a joggal ugyancsak összefüggő vallási tényezőknek a gazdaságra gyakorolt hatását elemzi másik jelentős munkájában,¹² kimutatva a protestáns teológia és morál kapcsolatát a kapitalizmus gazdaságának realitásával.

A GAZDASÁGI SZEMPONTÚ JOGELMÉLETI TÖREKVÉSEK

Az amerikai jogelméletben a chicagói iskola két neves képviselője, Friedrich Hayek és Milton Friedman szabad versenyt hirdető eszméi által kapott jelentős muníciót a jog gazdasági elemzése. Különösen pedig azt

követően jutottak képviselői gazdasági kulcspozíciókba, hogy a Reagan-adminisztráció elfordult a New Deal keynesi filozófiájáig visszatekintő beavatkozó állam gyakorlatától. Egy olyan gyakorlattól fordult el az amerikai vezetés az 1980-as évek elején, amelyre az utilitarista filozófiának egy aktivista értelmezése, a beavatkozó állam helyeslése, Roscoe Pound társadalmi mérnökösködés eszméjének igenlése volt a jellemző. A jog gazdasági elemzésének irányzata ideológiailag és kulturálisan szorosan kötődik az ún. neokonzervatív (sok szempontból inkább neoliberais) társadalomfilozófiához, amelynek eszmei forrásai az angol utilitarizmusig, Jeremy Benthamig, John Stuart Millig nyúlnak vissza, és amelyre jelentős hatást gyakorolt Leo Strauss modernitáskritikája is. Látható tehát bizonyos heterogenitás ezen új irányzatban, amely minden korábbi törekvésből – érthető módon – a neki, egyúttal sajátos céljainak megfelelő elemeket igyekezett kiemelni, adott esetben pedig túlhangsúlyozni.

Ebben a felfogásban azonban az utilitarizmus jólét eszméje – többé-kevésbé paradox módon – egyáltalán nem aktivista államot igényel, hanem a jólét gondolata itt párosul egy olyan ideológiával, amely a piaci mechanizmusokat kiáltja ki az általános jólét leghatékonyabb eszközeként. E neokonzervatív szellem kiemelkedő képviselőjeként, a szabadság védelmében óvta Hayek a piaci mechanizmusokat az állami beavatkozástól. Hayek, Friedman alapállásában azonban éppúgy volt bizonyos, az utilitarizmus szellemétől sem idegen morális felhang (a lehető legtöbb embernek a legnagyobb boldogságot), mint a neokonzervativizmus egy másik jelentős ideológusa, Irving Kristol társadalomfilozófiájában. Kristol a szabad verseny kapitalizmust etikai elvek alapján vélte védhetőnek és megőrzendőnek. Szerinte a verseny által növekvő gazdaságnak – a „lecsöpögő” javak által és következtében – még a verseny vesztesei is nyerteseivé válnak hosszabb távon.

Ez az elmélet – amellet, hogy a materiális javak értékének figyelembevétele alapján is nehezen igazolható – tökéletesen figyelmen kívül hagyja az ember szociabilitását, immateriális javak iránti fogékonyságát. Ezen a ponton az elmélet már el is szakad a klasszikus utilitarizmustól, amely a hedonizmus vádja ellen azzal védekezhetett, hogy javak alatt a szellemi, immateriális javakat is érti. Noha maga Kristol az újabb generációkat a szekuláris-hedonista etikától óvta, annak azonban maga is előkészítője volt. Kristol elméletének mindenestre feltétlenül ellentmondanak azok a későbbi kutatások, amelyek arra mutattak, hogy az emberek boldogság- és

elégedettségérzése nem az általuk birtokolt anyagi javak abszolút értékétől függ, mint – egyéb tényezők mellett – sokkal inkább a saját relatív pozíciójuktól. Attól nevezetesen, hogy a szűkebb és tágabb környezetükéhez képest a maguk helyzetét milyennek értékelik. Ebből következően a szociális embert, ha – mint a verseny vesztese – a társadalom alján él, kevésbé vigasztalja annak tudata, hogy piaci értéken több anyagi javakkal rendelkezik, mint rendelkezne egy kevésbé polarizált társadalomban, ahol azonban középosztályi státusát megtarthatta volna. A jog gazdasági elemzése a neokonzervatív ideológia redukált utilitarizmusától is jobbára elszakadt, morális kérdésekkel viszonylag kevésbé foglalkozott, vagy – mint Posner – egyfajta etikai relativizmust képviselt.

Hagyományos értelemben a jog gazdasági elemzése aligha nevezhető jogelméletnek, érdeklődését ugyanis kevésbé a jogbölcsélet általános és elvi szintű problémái, a jog és az érvényesség mibenléte, a jog és az erkölcs viszonya stb. köti le, mint sokkal inkább maga a gazdaság, amelynek szolgáltatásban a praktikus megfelelő szabályozás megtalálása, a meglévő viszonyok deregulációja, a gazdasági folyamatok által kikövetelt szabályozási módok prognosztizálása áll. Különösen igaz ez az ún. pozitivista áramlatra, Becker és Coase megközelítéseire, amelyben a gazdasági szempont (hatékonyság, profitabilitás) mellett a jogi gyakorlatilag másodlagos.¹³

Posner, akinek széles körű elméleti érdeklődésében a jog gazdasági elemzése csupán az egyik, bár kétségtelenül kiemelten fontos terület, és akinek szemléletét egyfajta morális szkepticizmus jellemzi, a pozitivista áramlattól megkülönbözteti az általa normativistának nevezett felfogást, amelyik fogékonyabb a jogtudomány olyan hagyományos kérdésfeltevései iránt, mint amelyek – például Calabresinél – a kárfelelősséggel, a kockázattelepítéssel kapcsolatosak.¹⁴ Posner egyébként a redukált utilitarista, neokonzervatív ideológia szellemében a társadalmi jólét fontosságát hangsúlyozza. A jólét alatt azonban – szemben a klasszikus utilitarizmussal, és összhangban a „neokon” ideológia meghatározó vonulatával – a materiális javak meglétét érti.¹⁵

A jog gazdasági elemzésének irányzata kétségtelenül bizonyos interdiszciplinaritást involvál, ez azonban meglehetősen eltér a jogbölcsélet korábban tárgyalt interdiszciplináris tendenciáitól. Utóbbiak ugyanis a jogtól különböző tudományok sajátos szemléletmódját és szempontrendszerét viszik bele a jog világába, mégpedig alapvetően azért, hogy ezáltal a jogra vonatkozó ismereteiket gazdagítsák. A jog gazdasági

elemzése ezzel szemben egy igencsak határozott, elsősorban gazdaságközpontú társadalomfilozófia következetes érvényesítése érdekében a jog alakítására, nem pedig megismerésére törekszik.

A jogi hatékonyság kérdései sem elméleti, tehát a jog természetét illető érveléssel kerülnek előtérbe, mint inkább a közvetlen gyakorlati, gazdasági hasznosság oldaláról. Ez a körülmény nem csekély népszerűséget biztosít az irányzatnak a gyakorló jogászok körében, azonban figyelemre méltó jelenléte ellenére sem éri el a népszerűségnek ezt a mértékét az egyetemi műhelyekben. Az irányzat ugyanis „neokon” indíttatása okán megtakarítja a minden jogbölcsélet fundamentumát képező társadalometikai kérdések tisztázását. A „neokon” ideológiában adottnak tekintti tehát mindazon kérdésekre a válaszokat, amelyek valóban filozófiaiak és jogbölcséletiek. Alapállásával egyúttal nem csekély mértékben járul hozzá a jóléti állam lebontásához is.

Amikor a jóléti állam eszméjének és gyakorlatának alkonyát vizsgáljuk, egy sarkalatos különbséget kell megtennünk a szociális államot létrehozó, valamint az azt erodáló tényezők között. Látszólag ugyan úgy fest a dolog, hogy amit az állam a jog eszközeivel létrehozott, azt most ugyancsak az állam és a jogrendszer készül lebontani. Valójában a helyzet azonban az, hogy a 19. századra kikristályosodott, nemzeti elven szerveződött állam volt az, ami olykor vonakodva, olykor kifejezetten kezdeményezően működött közre a jóléti állam kiépítésében, míg annak lebontása körül szupranacionális érdekek, nemzetközi tőkés társaságok bábáskodnak. A WTO, az OECD, a GATT olyan struktúrák, amelyek nem titkolják törekvéseik valós indítékait.

A profitérdekek távolról sem az ördögtől valók, csupán más felelősségi rendszeren nyugszanak, mint amelyeken a társadalmak és az államok felépülnek. Az államok az állampolgári, míg a társaságok a részvényesi érdekeket kell, hogy szem előtt tartsák. Paradox módon azonban az állampolgárnak – ha egyúttal részvényes is – egyazon pillanatban is homlokegyenest eltérő érdekei lehetnek. Az állam tehát – egyéb hatékony entitás hiányában – továbbra sem mondhat le az érdekek összehangolásának azon kötelezettségéről, amelyről Jhering oly szépen ír.¹⁶ A nemzetközi kötelezettségvállalások megtételekor és a fenntartásukról való döntéskor tehát figyelemmel kell lenni annak a közösségnek az érdekére, amely e döntésekre a felhatalmazást megadta. Amennyiben az állam szervei, elsősorban pedig a kormányok akár jóhiszeműen, akár

rosszhiszeműen egyoldalúan a tőke és a profit logikáját követik, számolniuk kell politikai felelősségükkel. A 2009-es európai parlamenti választások minden országban – Magyarországon pedig különös határozottsággal – a tradicionális értékekre mondtak igent, mégpedig sok helyütt kifejezetten a radikális, jobboldali erőknél is teret engedve.

Amikor a jog és a gazdaság kapcsolatát szemléljük, figyelembe kell vennünk azt is, hogy ez a kapcsolat rendelkezik egyfelől bizonyos „technikai” szinttel (mit célszerű szabályoznia és hogyan célszerű szabályoznia a politikai-jogi szférának a gazdaság jelenségei, folyamatai közül), másfelől egy ettől nehezen elválasztható „ideológiai” szinttel. Az utóbbi szintnek, tehát az ideologikus megfontolások régiójának még azt megelőzően, hogy állást foglalna a technikai szint alapvető kérdéseiben, tisztáznia szükséges bizonyos, az ember és a társadalom természetével és egymáshoz fűződő kapcsolatával összefüggő kérdéseket, mégpedig a társadalmi konszenzushoz és az adott kor közfelfogásához közelítő jelleggel. Talán kézenfekvő ugyanis, hogy a jog és a gazdaság kapcsolata egészen más kérdéseket vet fel, és más válaszokkal szolgál egy feudális, egy félf feudális vagy éppen demokratikus társadalomban, egy törzsi-nemzetségi szisztémát éppen elhagyni készülő struktúrában, vagy egy olyan rendszerben, amelyben *de facto* vagy *de iure* társadalmi valóság a rabszolgaság, vagy az azzal egyenértékű függőségi viszonyrendszer.

Az ún. technikai szint problémái tehát egyenesen következnek az ideológiai szint kérdéseiből és az arra adott válaszokból. Amit nem tehetünk meg, hogy megtakarítjuk annak az elvi tisztázását, hogy egy esetleges szabályozást milyen ember- és társadalomkép alapján igyekszünk kialakítani, illetve, hogy egyszerűen elhallgatjuk azt a felfogást, amelynek szolgálatában a szabályozást kialakítjuk.

Egy mégoly szekularizált világban sem tekinthetünk el egyúttal attól, hogy emberképünk alapvetően a keresztény moralitáson és szolidaritáson, illetve demokratikus hagyományainkon alapul. Ennek legbiztosabb próbaköve, hogy – leszámítva a legsúlyosabb gazdasági válságok tébolyodott, valódi és tényleges nyomorral sújtott időszakait – az euroatlanti kultúrkörben aligha számíthat jelentős választói támogatásra az a politikai erő, amelyik nyíltan szembefordul ezen értékekkel. Ha azonban ez így van, a megválasztott kormányzatok működésük során sem térhetnek el legitim módon attól, hogy ezeket az értékeket figyelembe vegyék és kövessék is.

ZÁRÓGONDOLATOK

Spengler¹⁷ közel száz éve, Emanuel Wallerstein¹⁸ pedig több mint negyed százada figyelmeztetett arra, hogy a Nyugat olyan kihívás előtt áll, amellyel legutóbb a Római Birodalomnak kellett szembenéznie – bukása előtt. A valódi alternatíva tehát egy szociálisan megújított, értékelt társadalmi forma építése, vagy az a szétbomlás, amelyről Fukuyama¹⁹ is írt, miután csatlakozott a történelem végéről szőtt álmaiban. Hogy a jóléti államok elleni támadások nem szűnnek meg, ebben bizonyosak lehetünk. Egyáltalán nem mindegy azonban, hogy e támadások kit, milyen állapotban érnek.²⁰ Ugyanannak a folyamatnak tehát merőben eltérőek lehetnek a társadalmi-gazdasági hatásai Nyugat- és Közép-Európában. Nyugaton az erősebb tradíciók – amelyeknek részét képezik a valós és erős érdekképviseletek – jobban képesek ellenállni a társadalmi szolidaritást rombolni igyekvő folyamatoknak.

Példának okáért, a közelmúltig létező magyar heterogén és eklektikus nyugdíjrendszerben – ami szovjet és dél-amerikai elemeket oly nagyvonalúan ötvöztött – mint cseppben a tenger, úgy mutatkozott meg a tradíciók hiányának a veszélye. Ez a szisztéma rámutatott egyúttal a jogfilozófia egy nagy kérdésére. Arra nevezetesen, hogy az erkölcstelen szabályok mennyiben tekinthetők egyúttal kötelezőeknek is?

A természetjog és annak nyomán Radbruch is – morálisan ugyan helyesen, ám jogszociológiailag tökéletesen tévesen – állította azt, hogy egyes törvények lehetnek olyan mértékben igazságtalanok és közérdek szempontjából károsak, hogy tőlük az érvényességet és a jogi jelleget meg kell tagadni.²¹ Ez – a már Aquinói Szent Tamásnál is felmerülő – gondolat azonban nem számol az ember genetikusan kódolt ún. szabálykövető készségével, amelynek lényege, hogy a megfelelni igyekvés, az önkéntelen mintakövetés nem csupán morális szabályokat és racionális megfontolásokat képes felülmúlni, hanem a saját érdekérvényesítésének igényét is.

A szociálpszichológia és a humánetológia számtalan kísérlete²² e tényt már kellően igazolta. Az erkölcstelen szabályok azonban termé-

**... az erkölcstelen szabályok
mennyiben tekinthetők
egyúttal kötelezőeknek is?**

szetesen magának a jogrendnek a tekintélyét is erodálni kezdik, és a konkrét szabály erkölcstelensége csupán így (az egész jogrend erózióján keresztül), közvetve hat ki magának az erkölcstelen szabálynak az érvényesülésére, illetve érvényességére. Az ember szabálykövető természete tehát lehetővé teszi az erkölcstelen szabályok érvényes létét, míg az ember egy másik humánetológiai sajátossága, nevezetesen szociabilitása a jogrend iránti növekvő kétely által kikezdi e szabályokat.

A társadalom immunrendszere a tradíció, ami megakadályozhatja azt, hogy morális szempontból súlyosan aggályos rendelkezések formálisan jogszabállyá váljanak. E tradíciók azok – így az érdekérvényesítés tradíciója is –, amelyek ébren tartják annak tudatát, hogy a jóléti állam nem a hatalom vagy a kapitalista gazdasági rend ajándéka (Közép-Európában ezt a kommunista pártok ajándékának mondták), hanem a kizárólag a polgárainak felelős állam kötelező „kárpótlása” a tradicionális szociális kapcsolatrendszer felbomlása miatt. Annak érdekében, hogy a jogalkotás szintjén olyan törekvések ne jelenjenek meg, amelyek a társadalmi szolidaritás és a jó erkölcs mércéjét erodálják, az általános társadalmi tradíciókon túl fontosak az egyetemi képzés megfelelő hagyományai is. Egy olyan szemlélet megléte vagy éppen kialakítása, amely a jogot társadalmi beágyazottságában, és nem pusztán normák technikai természetű rendszereként szemléli.

Egy igazságosabb és emberségesebb jogrend kialakításáért folytatott tudósi és társadalmi törekvésben azonban a legátütőbb sikert – a jogállamiságot immár nem pusztán megemlítő, de a jog alapvető funkcióira (a társadalmi rendre és az igazságosságra) is hangsúlyt helyező alkotmány kibocsátása mellett – a jogászképzés alapvető megreformálása garantálná.²³ Az oktatás olyan megújulása, amelynek eredményeként az eddigiekhez képest – akár a változékony normák elsajátításának rovására is – lényegesen több emberi és társadalmi ténnyel ismerkednének meg a joghallgatók. Ha tehát a képzés – az amerikai jogi realizmus hajdani, de ma is aktuális célkitűzéseinek megfelelően – olyan súlyponti átrendeződésen menne keresztül, amelynek következtében a szociológiai, pszichológiai, antropológiai, humánetológiai, művelődéstörténeti (így többek között vallástörténeti) és nem utolsósorban gazdasági ismeretek átadása a folyvást cserélődő tételes jog oktatása mellett és részben helyett, ha nem is túlsúlyos, de meghatározó szerepet kapna a jövő jogásznemzedékének nevelésében.

JEGYZETEK

- ¹ Ezek közül talán a legfontosabb a közösségi identitás létével és tudatos formálásával áll összefüggésben. Vö. Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2008; Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás az alkotmányban*. Magyar Kisebbség, 2010/1–2., 15–44. o.
- ² Természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül azok a titkosszolgálati cselekvések sem, amelyek adott államok és a hozzájuk szorosan kapcsolódó tőkés csoportok érdekeit egyszerre szolgálják, magától értetődően más államok és tőkés csoportok rovására. Érdekes adalékokkal szolgál Sárý Pál az ügynöki tevékenység antik formáiról. Lásd Sárý Pál: *Titkos ügynökök a császárkori Rómában*. Debreceni Szemle, 2002/4., 528–536. o.
- ³ Lentner Csaba: *Pénzügyi intézmények társadalmi felelősségvállalásának új dimenziói és a könyvvizsgálat szerepe*. Számvitel–Adó–Könyvvizsgálat (SZAK-ma), 2011/7–8., 280–283. o.
- ⁴ Lásd Sárý Pál: *Az érdekérvényesítés leggyakoribb formái az ókori Rómában*. In: *Az érdekérvényesítés legális és illegális eszközei*. Szerk.: Csemáné Váradi Erika, Miskolci Jogtudományi Műhely 5. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2009, 11–32. o.
- ⁵ Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/2.* (Jogsociológia). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995, 43. o.; Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1907, 172–175. o.
- ⁶ Braun Tibor–Schubert András: *Interdiszciplinaritás. Elfogadjuk-e Magyarországon?* Magyar Tudomány, 2008/I., 78–85. o.
- ⁷ Henry Sumner Maine: *Az ősi jog*. Gondola '96 Kiadó, Budapest, 1997.
- ⁸ Uo. 19. o.
- ⁹ A pszichológiai mozzanatok figyelembevétele a jogtörténeti kutatások során is markánsan figyelembe jöhet. Vö. Gedeon Magdolna: *Az elmebetegség a római jog forrásaiban*. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica* 16, 1999, 49–54. o.
- ¹⁰ Vö. Bronislaw Malinowski: *Crime and Custom in Savage Society*. Routledge and Kegan, London, 1926; Leopold Pospisil: *Anthropology of Law. A Comparative Theory*. Harper and Row, New York, 1971; Wolfgang Fikentscher: *Law and Anthropology: Outlines, Issues, Suggestions*. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. München. 2009.
- ¹¹ Fontos megjegyezni, hogy a szabadjogi iskolának az a fontos tétele (amely a svájci Polgári Törvénykönyv ama híres szakaszában is testet ölt), hogy a pozitív joggal szemben előnyben részesítendő az igazságosság és a méltányosság elve, mély kapcsolatban áll Arisztotelész jogfilozófiájával és állambölcseletével. Arisztotelész – jellegzetesen görög módon – a törvényben nem célt, hanem eszközt látott. Tudta, hogy a törvény – mint általános absztrakció – adott esetben szükségképp ütközik az étellel,

- tehát a konkrét jogesetben a különössel. A méltányosságot tehát nem a törvény le-
rontásának, mint inkább kijavításának tekintette. Hogy az iszlám jog sem idegenke-
dik a contra legem méltányosságtól, alighanem többé-kevésbé annak az Arisztote-
lésznek is köszönhető, akit a Nyugat számára éppen az arab források őriztek meg.
- ¹² Max Weber: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Mohr, Tübingen, 1934.
- ¹³ Ronald H. Coase: *The Firm, the Market and the Law*. University of Chicago Press, Chi-
cago, 1990.
- ¹⁴ Richard Posner: *Economic Analysis of Law*. 7th ed., Aspen Publishers, New York, 2007.
- ¹⁵ Az ókori városi életformáról, annak szemléletéről és mai korunkkal sok párhuzamot
mutató számos vonásáról lásd Gedeon Magdolna: *Római jogi esetek a bérházi lakások al-
bérlete köréből*. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politi-
ca 28, 2010.
- ¹⁶ Rudolf v. Jhering: *Der Zweck im Recht I–II*. Breitkopf&Härtel, Leipzig, 1893.
- ¹⁷ Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya I–II*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- ¹⁸ Emanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Kiadó,
Budapest, 1983.
- ¹⁹ Francis Fukuyama: *A nagy szétbomlás. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.*
- ²⁰ A gazdasági válság hazai jelenségeinek értelmezéséhez lásd Csaba Lentner: *Some His-
torical and International Aspect of Hungarian Economic Crisis and Crisis Management*. Jo-
urnal of Public Finance Quarterly, 3/2010, Vol. LV, No. 3., 581–606. o.; Egy nemze-
ti közösség állapotát egyúttal jelentősen meghatározza a kulturális azonosság tudata
vagy éppen annak hiánya. Vö. Bakk Miklós: *A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete*.
Regio, 2005/4., 11–31. o.; Bakk Miklós: *Nyelvi jogok és a hegemonia szelleme*. Provincia,
II. évf. 10. (16)., 2001. október.
- ²¹ Gustav Radbruch: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*. Süddeutsche Juristen-
zeitung, 1946; Különösen érdekes kérdéseket vet fel a jog és az erkölcs kapcsolata a
büntetőjog területén. Lásd Sárý Pál: A büntetés célja és a főbb büntetéskiszabási té-
nyezők az ókori Rómában. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio
Juridica et Politica 16, 1999, 187–211. o.; Sárý Pál: A büntetőjogi felelősségre vonás
akadályainak rendszere a római jogban. In: Doktoranduszok Fóruma, Miskolci
Egyetemi Kiadó, Miskolc, 1998, 111–116. o.
- ²² Stanley Milgram: *Obedience to Authority. An Experimental View*. Harper and Row, New
York, 1974; Solomon E. Asch: Studies of independence and conformity. A minority
of one against a unanimous majority. Psychological Monographs: General and
Applied 70 (9), 1956, Whole no. 416, 1–70. o.
- ²³ A jogászképzés és a jogászi gondolkodás összefüggéseiről vö. Nagy Zsolt: *A jogászkép-
zés fejlődése és aktuális problémái*. Jogelméleti Szemle, 2006/2.